

INLEIDING

Coen Brummer en Simon Otjes

Toen om negen uur 's avonds op 17 maart 2021 de officiële exitpoll van de Tweede Kamerverkiezingen werd gepubliceerd, leek het erop dat D66 het beste resultaat had behaald uit zijn 55-jarig bestaan. Volgens de peiling hadden de Democraten 27 zetels gehaald: een verbetering van het record dat stond sinds 1994, toen de partij met lijsttrekker Hans van Mierlo 24 zetels wist te behalen en zo de basis legde voor het eerste paarse kabinet. De champagne vloeyde rijkelyk op het partijbureau, waar politici, bestuursleden en campagneteam zich hadden verzameld. Iedereen had een coronasneltest gedaan uit voorzorg – het aantal besmettingen bevond zich in maart op een hoogtepunt. Toen de 27 zetels op het tv-scherm verschenen, sprong de debuterende lijsttrekker Sigrid Kaag op tafel voor een overwinningsdans. Minister-president Mark Rutte won met de vvd ruimschoots de verkiezingen, maar in de internationale pers werd stilgestaan bij de rijzende ster van Kaag.

Gedurende de verkiezingsnacht en in de dagen erna werd duidelijk dat '27' een te rooskleurige peiling was. Na het tellen van alle stemmen eindigde D66 op 24 zetels, een evenaring van de uitslag in 1994, al was de score procentueel net iets lager.¹ De terugval kon niet verhullen dat de Democraten een uitzonderlijk resultaat hadden behaald. Voor het eerst was D66 de tweede partij in de Tweede Kamer. En het moest geklopen als de partij niet het hart zou vormen van het nieuwe kabinet.

De verkiezingsuitslag van 2021 was het voorlopige sluitstuk van een geschiedenis die begon op 15 september 1966, toen het *initiatiefcomité* D'66 in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag het Appèl presenteerde: een politiek pamflet 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'.² De initiatiefnemers, voornamelyk academisch opgeleide mannelijke dertigers uit Amsterdam en omgeving,³ ontvingen binnen een week 2.500 steunbetuigingen uit het hele land. Op 14 oktober 1966 besloten zij dat een nieuwe

politieke partij kansrijk was in het roerige, ontzuilende Nederland: Democraten '66 werd opgericht en de partij deed op 15 februari 1967 voor het eerst mee aan de Tweede Kamerverkiezingen. Het programma waarmee de partij de verkiezingen inging bepleitte maximale ontplooiingsmogelijkheden voor alle mensen, en om dat doel te bereiken wilde de partij politiek bestel én maatschappelijke ordening radicaal democratiseren.⁴ Deze radicale democratisering vormde de basis van de verkiezingscampagne van D66. Twee dagen voor de verkiezingen stond lijsttrekker Hans van Mierlo met een paginagrote advertentie in *Het Parool*: 'Ons politiek bestel is ziek en moe. Het schippert. Weifelt. Zeurt. Wat kunnen wij doen om het te herscheppen – weer fair en vitaal te maken?'⁵

Tussen bestormen en besturen

Bij de verkiezingen van 1967 kwam D66 met zeven zetels in de Tweede Kamer – en direct kregen de Democraten te maken met het soort dilemma's waar elke veranderingsgezinde politieke beweging vroeg of laat mee wordt geconfronteerd: welke rol moest de partij spelen binnen het systeem dat ze juist wilde veranderen?

In 1969 zei Van Mierlo nog tegen het ledencongres dat het 'van grote betekenis' was dat D66 zich zou opstellen tegen het systeem. 'En zolang de anderen niet tegen dat systeem zijn: D66 tegen de rest.' Maar vier jaar later zag de wereld er anders uit. Bij de verkiezingen van 1972 had de partij flink verloren. De leden waren in mineur. Wat was nog het bestaansrecht van D66? Moest de partij zichzelf maar opheffen? Van Mierlo maakte in 1973 plaats voor Jan Terlouw als nieuwe fractievoorzitter. Deze zei in een congres toespraak dat opheffen 'om de dooie dood niet' zou gebeuren. Maar dan moest er wel iets veranderen. D66 moest zelfbewust een eigen plaats in het politieke krachtenveld afbakenen. 'En die plaats is er,' zei Terlouw tegen de zaal. 'We nemen hem allang in, maar we hebben dat zelden durven uitspreken. Je wordt er namelijk echt een partij van en dat strijdt met onze hunkering naar een beweging.' D66 moest, kortom, een normale politieke partij worden.

De twee congres toespraken laten – enigszins gechargeerd – de polen zien waartussen D66 zich sinds zijn oprichting heeft bewogen.

Enerzijds de wens het politiek bestel te *bestormen*, anderzijds het besef dat politiek resultaten boeken nu eenmaal vraagt om ‘meedoen’ door een echte partij te zijn, politiek te bedrijven, te *besturen*.

Dat D66 volop werd (en wordt) geconfronteerd met dit dilemma, is niet verrassend. De partij was in de beginjaren wat politicologen een *challenger party* of een *niche party* noemen: een partij die géén regeeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen en nieuwe thema’s introduceert die niet goed passen in het bestaande links-rechtsschema. Vaak benadrukken deze partijen één thema, zoals ‘milieu’ of ‘migratie’. Met dit thema mobiliseren ze kiezers buiten de bestaande scheidslijnen van klasse of religie om. Ze slagen erin hen los te weken van eventuele oude partijloyaliteiten. Zo kunnen deze partijen gezien worden als politieke ondernemers, die succesvol een wig drijven tussen gevestigde partijen en hun kiezers. Daarbij hanteren ze vaak anti-establishmentretoriek en doen ze het vertrouwen in de bestaande partijen afnemen.⁶

Dit sluit goed aan bij de praktijk van het vroege D66: door de nadruk te leggen op democratische vernieuwing introduceerde D66 een nieuw thema in de Nederlandse politiek dat tot dan toe genegeerd was door de gevestigde partijen. En hoewel de *challenger parties* van vandaag rauwe retoriek hanteren over elites tegenover het volk, was D66 toen een belangrijke vertolker van de gedachte dat ‘het regentendom’ (dixit Van Mierlo) zich niet openstelde voor inspraak van gewone burgers. D66 haalde zijn kiezers niet uit een bepaalde zuil, maar mobiliseerde juist kiezers die zich los hadden gemaakt van die knellende verbanden. D66 is daarmee een vroege exponent van wat politicologen Catherine de Vries en Sara Hobolt omschrijven als de tweede golf van deze uitdagerpartijen. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw ontstonden volop links-libertaire en groene partijen in Europa. Deze partijen deelden met D66 het streven naar democratisering.⁷

Anders dan de rest

Het uitdagen van de bestaande partijen deed D66 niet alleen met een politiek programma, maar ook met een andere manier van politiek bedrijven. Dit gold in de eerste plaats voor de *status* van de partij:

zelfbehoud was niet het voornaamste doel. ‘In den beginne’ was ze een democratiseringsbeweging die zelf ook kon verdwijnen, bijvoorbeeld door op te gaan in een grote Progressieve Volkspartij (PVP), een idee waar in de jaren zestig en zeventig over gesproken werd.

Maar ook in andere opzichten was D66, zeker in de beginjaren, opmerkelijk: anders dan de bureaucratische massapartijen was D66 basisdemocratisch georganiseerd. Waar andere partijen leden via getrapte constructies lieten meebeslissen en lokale en regionale partijbonzen veel macht hadden, koos D66 voor het principe van *one man, one vote* of, zoals we tegenwoordig zeggen, *one person, one vote*. Bovendien voerde de partij een ‘Amerikaanse’ campagne, sterk gericht op de persoon van de lijsttrekker, die door concurrenten met argwaan werd bekeken. En tegenover dogmatiek en ideologie plaatste de partij een ongedwongen houding van pragmatische politiek.

Dat anders-zijn had overigens ook nadelen, zo bleek in de jaren die volgden. Het ongedwongen pragmatisme had als keerzijde dat kiezers de partij ideologisch moeilijk konden plaatsen. *One person, one vote* garandeerde niet altijd de meest efficiënte partijorganisatie of de trefzekerste politieke strategie. En waar gevestigde partijen op het Europese speelveld naadloos aansluiting vonden bij hun politieke families, stond het pro-Europese D66 in Brussel juist lange tijd alleen.

De centrale vraag in dit boek is in welke mate D66 anno 2021 nog steeds fundamenteel anders is dan andere partijen. In de 55 jaar sinds het initiatiefcomité D’66 het *Appel* presenteerde, beleefde de partij drie keer een existentiële crisis: in 1974, in 1982 en in 2006. Anders dan de gevestigde partijen kon zij niet rekenen op een trouwe kiezersschare. Teruggeworpen op een electoraat dat goed was voor een handvol zetels, werd D66 gedwongen zich opnieuw uit te vinden. Als ‘redelijk alternatief’ onder Terlouw, als democratiseringspartij bij de terugkeer van Van Mierlo, en als sociaal-liberale partij van het ‘radicale midden’ onder Alexander Pechtold. Iedere keer ging dit gepaard met een zekere vechtersmentaliteit, met kritiek op hoe de bestaande partijen politiek bedreven, en met een nieuwe agenda – al bleef die doorgaans herkenbaar als ‘typisch D66’. Ondertussen namen de Democraten deel aan kabinetten, leverden ministers, en wonnen en verloren verkiezingen, net als andere politieke partijen.

Terug naar de verkiezingsavond van 17 maart 2021. D66 – regeringspartij in kabinet-Rutte III, bij de verkiezingen aangevoerd door

‘lijsttrekker-minister’ Kaag – werd door de kiezers beloond met een historische uitslag. De conclusie dat D66 vandaag de dag meer een besturende dan een bestormende partij is, ligt daarmee voor de hand. Maar betekent dit dat D66 een partij is geworden als alle andere? Zijn de verschillen tussen D66 en de andere partijen kleiner geworden? En als dit zo is, komt dit dan door een normalisering van D66 of doordat andere partijen meer op D66 zijn gaan lijken?

Leeswijzer

In de komende negen hoofdstukken richten twaalf auteurs zich op de ontwikkeling van D66 in al zijn facetten. Dat begint met een blik op de periode vóór de geboorte van D66. Historicus Coen Brummer kijkt in het eerste hoofdstuk naar politieke bewegingen en partijen die doorgaans als ideologische voorlopers van D66 gezien worden: de negentiende-eeuwse links-liberalen, de vooroorlogse Vrijzinnig-Democratische Bond en de sociaal-liberalen binnen en buiten de gevestigde partijen in de wederopbouwperiode. Als D66 kan worden gezien als vertegenwoordiger van het links-liberalisme in de Nederlandse politiek, waarom, zo onderzoekt Brummer, was die positie dan vacant in het politieke spectrum toen D66 werd opgericht?

De oprichting van de partij in 1966 was de start van ‘een krankzinnig avontuur’, dat nu ruim een halve eeuw duurt. In het tweede hoofdstuk beschrijft historicus Ewout Klei deze turbulente geschiedenis van D66. Hij schetst hoe D66 werd opgericht als rebellenclub die het politieke systeem wilde opblazen en hoe deze zich met vallen en opstaan ontwikkelde tot een professionele partij die bereid is het politieke spel mee te spelen om resultaten te boeken. Klei put uit de historiografie over de partij, maar laat ook diverse hoofdrolspelers zelf aan het woord.

De ‘hoofdrolspelers’ van D66 staan ook centraal in het derde hoofdstuk. Historicus en Van Mierlo-biograaf Hubert Smeets vergelijkt hierin de politiek leiders van D66. Hans van Mierlo, Jan Terlouw, Els Borst, Thom de Graaf, Alexander Pechtold en Sigrid Kaag hebben allemaal hun stempel gedrukt op de partij, die al vanaf haar oprichting leunt op het persoonlijke in de politiek.

In het vierde hoofdstuk verschuift de aandacht van personages naar politieke ideeën. Historica Laurien Hansma en politicoloog Paul Lucardie richten zich op de evolutie van het politieke programma van D66 door de jaren heen. Centraal in hun bijdrage staat de ontwikkeling van D66 naar het sociaal-liberalisme en de continue zoektocht naar wat ‘typisch D66’ is op het moment dat de klassieke ‘democratische’ kroonjuwelen minder in de aandacht stonden.

De politieke ideeën die Hansma en Lucardie beschrijven, waren ook van invloed op de internationale positie van de partij, het onderwerp van het vijfde hoofdstuk. Hierin analyseert politicoloog Simon Otjes de relatie tussen D66 en de Europese liberale familie. De langzame bekering van D66 tot de Europese liberale familie liep parallel aan de ideologische ontwikkeling van D66 naar het sociaal-liberalisme. Otjes beschrijft de lastige strategische positionering van D66 in het politieke landschap en ziet hoe de overmoed van een partij die dacht ook het Europese politieke landschap op te kunnen blazen, langzaam afkalft. Hiervoor in de plaats komt een fijn gevoel voor politieke machtsverhoudingen.

Dat machtsverhoudingen ook binnen een partij van belang zijn, blijkt uit het zesde hoofdstuk. Historicus Gerrit Voerman ontleedt de organisatie van de partij: D66 is opgericht als een partij waar ieder lid op gelijke voet kon participeren in de besluitvorming. Voerman beschrijft de daadwerkelijke machtsverhoudingen en stelt de vraag in welke mate de partijtop de besluitvorming op cruciale momenten naar zijn hand wist te zetten.

In het zevende hoofdstuk richten politicologen Joop van Holsteyn en Josje den Ridder zich op de leden van D66. In welke mate wijken zij af van de leden van andere gevestigde partijen? Hoe ervaren zijzelf de interne democratie binnen D66, waar Voerman reeds bij stilstond? En hoe verhouden hun ervaringen zich tot die van leden in andere partijen?

In het achtste hoofdstuk kijken politicologen Joop van Holsteyn en Galen Irwin vervolgens naar de kiezers van D66. Is D66 inderdaad de partij van jonge en succesvolle academici? En wijkt D66 sterk af van de ‘gemiddelde’ kiezer in Nederland, of zien we ook hier een trend naar normalisering?

Ook in het negende hoofdstuk staat de kiezer centraal, maar dan wat betreft de electorale geografie. Historicus Ron de Jong en

politicoloog Henk van der Kolk vragen zich af of D66'ers altijd geconcentreerd waren in de universiteitssteden met hun relatief jonge bevolking. Of krijgt de partij in andere fases van haar bestaan juist steun uit andere gebieden? De Jong en Van der Kolk nemen ons mee naar dorpjes in het zuiden van Limburg en slaapsteden onder de rook van Rotterdam, waar de huidige hogeropgeleide, jonge D66-kiezer niet te vinden is, maar die vroeger juist wel onderdeel waren van het *heartland* van D66.

In de daaropvolgende conclusie worden de inzichten uit de bijdragen bijeengebracht en keren we terug naar de centrale vraag: hoe verhoudt D66 zich – 55 jaar na zijn oprichting – tot zichzelf en tot de andere partijen in de Nederlandse politiek?

Tot slot een redactionele noot: D66 werd ooit opgericht als 'Politieke Partij Democraten '66' met als afkorting 'Democraten '66' of 'D'66'. In 1985 verloor D66 zijn apostrof.⁸ In dit boek wordt consequent 'D66' geschreven, tenzij het een citaat betreft. Zo wisselen de benamingen niet door de verschillende hoofdstukken en door de tijd heen.